

"לעולם לא נחדל מחפשינו,
אשר בסופם נגיע אל המקום בו התחלנו,
ונעודע אליו לראשונה"

(ט"ו אליוט, מתוך "ארבעה קוורטטים")

בילדותי ידעתי היכן מסתתרים הסודות המהלכים בין ההורים אחרי
שאנחנו הולכים לישון בבית הילדים. בארגז העץ החום, הגדול, שמכסהו
תמיד סגור. זה שנמצא בחדר השינה הקטנטן של הוריי.
ידעתי, אבל מעולם לא ניסיתי לפתוח.
שם התחבא סוד מותה של אשתו הראשונה של אבי, שעליה לא דיבר
מעולם.

שם התחבא חיוכו של אחי, שנפל מהשמים לאדמה וחפר בור בגודל של
מטוס בנשמות כולנו.

שם התחבא סיפור הוריה של אימא, שאותו מעולם לא שמעתי.
שנים רבות צריכות היו לעבור לפני שהרשיתי לעצמי להרים את מכסהו
הסגור של הארגז ולהיכנס אל תוכו.

זו כנראה דרכם הנסתרת של סודות. סגורים בתוך ארגז, הם שולחים
צללים לחלל העולם, מחפשים להם קול שבאמצעותו יוכלו סוף סוף לדבר,
לספר את סיפורם.

כי מה רוצה ילדה שלא מתאפשר לה להיכנס לתוך הכספת של רגשותיה,
שחווה מציאות שעליה אסור לדבר? רק לפתוח את הארגז הסגור ולראות,
בפליאה ובהשתאות, איך כל השדים והפיות שאימא נעלה בלבה כל השנים
מתעופפים להם החוצה, יוצאים לחופשי.

איך נפתח הארגז?

ארבע שנים לאחר שאבא נפטר, "נחטפה" אימא לארץ האלצהיימר
והועברה לבית הבריאות בקיבוצנו, מעוז חיים.
אלצהיימר היא מחלה מפחידה.

כמו שוחה בין איים נאחזה אמנו בשרידי זיכרונות אחרונים. אמנו הנאה,
הגאה, העקשנית, שידעה לכבוש ארץ, שפה ואהבה; שידעה לרקוח ריבות,
ובאותה מתיקות רקחה אהבתה לתומאס מאן, שטפן צווייג, רומן רולן
וסופרים אחרים שגם עמם יצרה קשרי מכתבים - עכשיו מוחה התמלא
חללים, ותהליכים סמויים מן העין פוררו את חוטי מחשבתה ואת מילותיה
לחול דק המתעופף ברוח.

ודווקא אז אמרה פתאום: "בומרשטראסה זקס". בפעמים קודמות שבהן שאלתי אותה לכתובת מגוריה בעיר הולדתה פרנקפורט אמ'מין, לא יכלה להיזכר בשם הרחוב שבו גדלה עד גיל עשרים. לפתע הוא עלה, כאילו הצליחה לצאת לרגע מתוך שיזי מחשבותיה ולנחות על איזה אי נסתר, סודי, שידוע רק לה.

אנו, ארבע בנותיה, ישבנו לידה, מלטפות, שרות, מראות אלבומי תמונות, מאכילות - מנסות למושכה לכיוון החיים - יודעות שזו מלחמה אבודה.

אבל הייתה גם נקודת אור. משהו באימא, שכמו חזרה להיות ילדה, עורר בנו רגשות של רוח וחמלה שכמוהם לא הצלחנו לבטא כלפיה קודם מעולם. עכשיו היא הייתה אתנו, ללא מגננות, עטופה באהבה.

בין לבין עסקנו, אחיותיי ואני, בפיוני הדירה הקטנה של הורינו - ה"חדר" הקיבוצי.

כל מי שאי פעם לקח חלק במלאכה זו יודע כמה היא מעוררת געגועים ונוסטלגיה, וכמה כל חפץ, תמונה וספר מושכים אחריהם את שובל סיפורם.

ידעתי שהוריי, אשר בזו לצבירת רכוש ורדיפה אחר ממון, העדיפו נכסים רוחניים על פני חומריים, ולכן כשהגענו אל ארגז העץ שעמד בחדרם - החלטתי לקחת אותו כפי שהוא לביתי, ושם למיין את תכולתו. בבית הרמתי את מכסה הארגז בפעם הראשונה.

מצאתי בתוכו תיקיות רבות, שבכל אחת מהן עשרות מכתבים. אחת מהערמות משכה את לבי במיוחד. בלי לדעת למה, ניחשתי שהיא קשורה להוריה של אימא.

בידיים רועדות התרתי את הסרט שקשר אותה, וגיליתי עשרות מכתבים נשכחים, כתובים בגרמנית, מודפסים במכונת כתיבה על נייר דקיק של רואר אוויר.

אימא מעולם לא דיברה על הוריה או על קרובי משפחתה האחרים שהשאירה שם, בגרמניה, ואנחנו כמעט לא שאלנו. "אני אספר עליהם כשאהיה זקנה", הייתה אומרת, ופעם גם רמזה שאי שם מצויים מכתבים מאותם אנשים עלומים.

* שש (מגרמנית).

נרגשת מאוד, לא ידעתי עדיין מה לעשות עם המתנה הענקית, כמעט גדולה ממידותיי, שחיכתה לי כל כך הרבה שנים בארגז העץ החום. כך המשיכו המכתבים לשכב, מחכים בסבלנות שאתפנה אליהם ואנסה להבינם. כמו יקים טובים, הם לא משכו בבגדיי ולא נדנדו, כאילו הבינו שלכל דבר זמן משלו. היום אני יודעת – סיפורנו מונח בתוכנו כמו עובר המחכה ללידתו, כמו צליל שנחבא ברממה ומחכה להיות מושר.

הראשונה שסייעה לי בתרגום המכתבים הייתה נעמי אוינקין, צעירה שגדלה בפרנקפורט ונישאה כאן לישראלי. כשאני ישובה על קצה הכיסא, הגשתי לה בחשש את המכתב הראשון וביקשתי שתאמר לי מה תוכנו. "תוכלי לספר לי באופן כללי?" שאלתי, עדיין מהוססת. אבל עם מילותיה הראשונות היה לי ברור – מהרגע שבחרתי להקשיב לקולות העולים מתוך הארגז, שום דבר כבר לא יחזור להיות כפי שהיה. "יש לך פה אוצר", אמרה נעמי ופתחה בפניי צוהר להיכרות עם הורי אמי, הסבא והסבתא שמעולם לא היו לי. אז עדיין לא ידעתי שבשמונה השנים הבאות יהפכו ארנסט וגרטל וְלָר להיות מבאי ביתי הקרובים ביותר, והתקופה המשמעותית שבה שלחו את אהבתם בתוך מכתביהם (1935-1941) תפרוש את עצמה לפניי.

כן ידעתי, בחוש נסתר, שאם אמסור את חבילת המכתבים כולה, כפי שהיא, לתרגום מקצועי, ואקבלה חזרה כמקשה אחת – משהו בתהליך לא יהיה שלם. חיפשתי מישהי שתשמיע עבורי את מילותיה של אמי, שתוכל לדבר בקולה. את גילה אשכנזי, שעלתה מווינה לקיבוץ אפיקים בגיל חמש־עשרה עם עליית הנוער, פגשתי בבית אבות לא רחוק ממקום מגורי, ואימצתי לי לאם.

פעם בשבוע היינו נפגשות אצלה. היא נהגה לפנק אותי בקפה שהוגש לפי כל כללי הטקס בליווי עוגה טעימה, ואני הייתי מספקת לה עבודה (כשהתקשרו לשאול לשלומה, נהנתה להבהיר בטון נמרץ, "אני עובדת עכשיו") ומחזירה אותה לימי נעוריה. כך, במהלך שנתיים וחצי, סייעה לי גילה לחזור לעומק המכתבים ולהבין את רוח התקופה שבה נכתבו, ואני

התוודעתי דרכה לעולמות שקודם נעלמו מעיניי, ועתה טלטלו את עולמי טלטלה עזה.

בסערה שלא תתואר מצאתי את עצמי קמה בכוקר עם המשפחה החדשה שקיבלתי והולכת אתה לישון. לעתים התעוררתי גם באמצע הלילה עם ברל הרהור שעלה פתאום.

לא לשווא חיכו המכתבים זמן רב כל כך, חשבתי לעצמי. רק עכשיו, כשהגעתי לגיל שבו היו סבי וסבתי כשבתם יצאה למרחקים – ולאחר שגם ילדיי נדרו במסעותיהם ליבשות אחרות, בנסיבות שונות לגמרי – מתאפשר לי להבין טוב יותר אותם ואת געגועיהם לילדתם.

והיו הפתעות, כמו מכתבי אהבה שנכתבו לאמי כשהייתה בת עשרים ושתיים, כגילה של בתי הצעירה כיום. מכתבים אלה הביאו אותי להכרה המחודשת, שלפני שהפכה להיות אימא שלי הייתה אמי אישה צעירה, אוהבת ונאהבת, מה שאפשר לי הסתכלות אחרת עליה.

אני מודה ומתוודה: בחייה, אימא ואני לא היינו מאוד קרובות. אף שאני הבת הצעירה במשפחה, ואהבה רבה הורעפה עליי מצד שני הורי, עדיין היה משהו מאולץ במפגשים אתה, משהו חסר סבלנות מצדי וחושש להתקרב מצדך, שלא אפשר לנו להגיע באמת זו אל לזו.

דרך החיבור לאישה שהייתה, ילדתי את עצמי מחדש, בכיוון ההפוך – קודם נולדו עבורי סבי וסבתי, ומתוכם בראתי לי אימא חדשה, שאתה יכולתי הפעם לחוש חיבור אמיתי.

בהדרגה הבנתי, בכל פעם שאדם יוצר מִמֵד חדש בתוך עצמו, מתרחשת לידה.

ואני – רק עכשיו, שנים לאחר לידת ילדיי, התפנית ללדת את עצמי.

היום אני מבינה שאימא, אשר נעלה את לבה במפתח לאחר שאיבדה את הוריה, כמהה שאנו, ילדיה, נסייע לה לפתוח אותו מחדש. אלא שאנו לא ירענו איך לעזור לה בכך.

דרך התקרבותי לגילה, שידעה אסונות אישיים – שני ילדיה נפטרו – חוויתי מעין תיקון. גילה יכלה לחלוק עמי משהו מרגשי האשם שלה כלפי

הוריה שנרצחו שם, וכשדיברה יכולתי כמעט לשמוע את אמי מדברת. היא סיפרה על ילדה שאמה סטרה לה, כי הלכה להחליק על הקרח בלי הגרביים החמים שנתנה לה, ועל נערה סוציאליסטית שחילקה כרוזים ברחוב וחזרה בשעה מאוחרת מאוד הביתה, לקול נזיפות הוריה המודאגים.

”בשתי הפעמים הצטערתי מאוד על שהראגתי את אימא”, סיפרה לי גילה, ”אבל הזיכרון הכואב מכולם קשור למכתבים שהייתה שולחת לי לכאן, לפלשתניה. היא נהגה להוסיף להם 'תלוש תשובה', כדי שאוכל לענות ולשלוח לה חזרה. אלא שאני, בצעירותי הטיפשית – הייתי מחליפה את התלושים האלה תמורת קרטיב, במכולת הסמוכה...”

ואני חשבתי על אימא, שבסך הכל רצתה להיות ככל נערה שמתרחקת מהוריה באופן זמני על מנת למצוא את דרכה – ונשארה שם, בגיל ההתבגרות, בלי יכולת לסגור מולם את המעגל. כמי שעיסוקה בתחום הטיפולי, ידוע לי כמה חשוב שהמתבגר, בסוף תקופת 'צירת הנפרדות מהוריו, ישוב אליהם כשווה בין שווים, וכמה רגשי אשם משני הצדדים קיימים כשהתהליך הטבעי הזה נקטע באבו. אולי גם מסיבה זו אני מבקשת, באמצעות עבודתי, לסייע בחיבור מעגלים לא סגורים בין אנשים?

לאחר שבריאיון של גילה הידרדרה והיא, לכאבי הרב, נפטרה, הכרת את גבי נפתלי, שסייעה לי גם היא בתרגום יפהפה של כמה מהמכתבים, וגם שידכה ביני ובין שרה אודי, ששהתה בבית אבות שרוב יושביו היו יוצאי גרמניה.

שרה הייתה דמות מיוחדת במינה – קרובה לגיל תשעים אך צלולה ואופטימית מאין כמוה. משום כך התקשיתי להאמין כשראיתי את המספר על זרועה והתברר שהייתה באשוויץ. גם סיפורה על רגשי האשם המייסרים אותה נגע מאוד ללבי: לילה אחד, בשנת 1939, לאחר פלישת הנאצים ל'צ'כוסלובקיה, שמעה את הוריה מדברים על רצונם להתאבד. בתגובה טבעית של בת הרוצה את הוריה לידה, נכנסה לחדרם והשביעה אותם שלא יעשו זאת. לרוע המזל נתפסה כל המשפחה זמן קצר לאחר מכן ונשלחה למחנה ההשמדה אושוויץ, שממנו לא הצליחו הוריה לצאת בחיים. ”אולי בכל זאת עדיף היה לו התאבדו אז, לפני הגיהינום ההוא”, שטחה בפני את הרהוריה.

שרה סיפרה לי איך עזר כוח הדמיון לה ולחברותיה לשרוד באושוויץ. "לקראת הארוחה היינו מתלבשות במיטב מחלצותינו", אמרה ונדמה היה כאילו היא עצמה מאמינה לתיאוריה. "אחת מאתנו אהבה לחבוש כובע ולטופף בנעליים שהתאימו לצבע נוצתו, שנייה התהדרה בשמלה ארוכה ונוצצת באדום בוהק, ומעליה מעילון קטיפה שחור שהדגיש את חיוורון פניה היפים. השלישית בחרה תמיד בפרוות שועל כחול, שהובאה ישירות מהקוטב הדרומי", הוסיפה, מקפידה לא להחסיר דבר.

"כשהגיעה הארוחה", המשיכה, "חילקנו את מרק האספרגוס המוקרם – קודם לנערות הצעירות, כדי שיגדלו ויוכלו לספר על הקייטנה המיוחדת שנערכה להן במקום הזה, אחר כך לנשים המבוגרות, כדי שישאר להן טעם טוב, ולבסוף לנו, שהגענו נרגשות מפסטיבל התלבושות". היא עצרה לרגע והביטה בי כממתיקת סוד. "לימדנו את כולן את הצעקה האחרונה בתחום האופנה. 'מי צריך כף?!' היינו מכרזות ומיד פוסקות בהחלטיות, 'כף זה דבר מיושן, ואנחנו הרי שיא המודרנה...'" נחמה מאוחרת וסגירת מעגל היו לה, לשרה, כשזכתה לראות את נכדה הטייס עורך מטס הצדעה מעל אושוויץ, שישים שנה לאחר השחרור.

חשוב לומר כי עד שנפתחו המכתבים, הייתה השואה לגביי מעין חור שחור, בולען – שאם מתקרבים אליו, יש סכנה ליפול לתוכו ולהיאבד לעד. עובדה – היא בלעה סבא וסבתא שלא הכרתי, כאילו מעולם לא היו קיימים.

שנתיים לאחר מותה של אימא, יצאתי עם בעלי לגרמניה בעקבותיהם, לחפש את עברה האבוד. כך נחתנו בפעם הראשונה על אדמת גרמניה הירוקה, היפה, המנסה לבקש את סליחתנו אבל עדיין לא ממש סולחת לעצמה. את רחוב בומרשטראסה מס' 6 מצאנו די בקלות, כמו גם ארבע כתובות נוספות מתוך השש שהיו בידיי.

לאחר עלייתה של אמי ארצה, ב-1935, הלכו ותכפו מעברי הדירות של הוריה, מתוך שנצטוו לתפוס פחות ופחות מקום בתוך המרחב של המולדת

הגדולה. כל הדירות היו באותו אזור, שהיה ידוע כ"אזור היהודים"*. עם כל מעבר תיאררו לה הוריה במכתביהם את השותפים שעמם הם חולקים את הדירה הנוכחית, איזה נוף נשקף מהחלון, ומה אמה מבשלת על הפתלייה הקטנה שעברה עמם מבית לבית.

אלא שמהרגע שבו נאלצו להתחיל להיטלטל, בשום מקום כבר לא מצאו לעצמם בית. רק חלמו על הבית ההוא, לצד בתם, שאליו יגיעו אם יהיה האלוהים לצדם.

הוא לא היה, והם לא הגיעו.

כל ימיה המשיכה אימא להתגעגע לפרנקפורט. היא אספה כל מסמך שקשור בה, אך לבקר בה לא העזה. רק בהיותה בת שבעים, כאשר קיבלה הזמנה מפורשת מעיריית פרנקפורט, החליטה להיענות לה ולנסוע. לצערי, גם אז לא השכלנו להתקרב אליה מספיק, כדי לשמוע מה באמת הרגישה שם, במפגש המחודש עם עיר הולדתה.

היום, כשאני לומדת להעריך את העוז שנדרש ממנה בכדי לבנות את גשר הסליחה, אני סוף סוף פוסעת בעקבות אמי על הגשר בין כאן לשם, בינה לביני. לעתים הוא רועד, מתננד, לעתים מתייבב, ותמיד טומן בחובו גילויים חדשים, בכל עיקול של הדרך; מכתבים מקוריים שנשלחו אליה מהוריה מגרמניה הנאצית, לארץ ישראל, שזורים רמזים ופרטים על הנעשה שם – אוצר תיעודי נדיר**; עדויות של קרובי משפחה; ספרים ומחקרים על השואה, שבאמצעותם הצלחתי לפענח כמה מהרמזים במכתבים ולהתוודע לקיומם של נוספים; חומרים ארכיוניים, מאמרים והקלטות; קטעי יומנים כתובים בכתב יד צפוף, בגרמנית, של אימא החלוצה שהגיעה מ"שם" רגע לפני; הכל מתערבב לי עכשיו, והקולות השונים מתמזגים זה בזה ונפרדים חליפות.

לעתים קולה של אימא קורא לי לחבור אליה, כפי שלא הצלחנו לעשות בחייה, ואני נכנסת למילותיה, ומספרת יחד אתה את סיפורה בקולה שלה,

* באפריל 1939 נחקק חוק חדש, שאפשר לבעלי בתים לסלק דיירים שכירים יהודים וליישב אותם באזורים או בבתים משותפים שנועדו ליהודים בלבד ("הרייך השלישי").

** חלק מהמכתבים בספר קוצרו או נערכו מחדש.

כולל תשובות שאולי כתבה להוריה ולא נשאר להן זכר. זאת הסיבה שחלק מקטעי היומן שעליהם חתומה אמי אינם מתוארכים. בספר שובצו, בנוסף לציטוטים שפגשו אותי בזמן הנכון והסכימו להתלוות אליי, גם שירים פרי עטי שנולדו מתוך התהליך הנפשי של חוויית הכתיבה, וזיככו אותו עבורי. לאט לאט השלמתי את תרגום כל שלוש מאות המכתבים, כשאני מתפעמת מהדרך שבה שתי החוליות החשובות האלה בשרשרת הדורות שלי ידעו לחזק זו את זו, ברגעי המשבר הגדולים והקטנים.

לא שלא התגלו בעיות גם בגן העדן הזה. לאימא וסבתא גרטל היה כנראה יותר קל להסתדר מרחוק. אבל ניתן בהחלט לחוש את הקרבה הגדולה ששררה ביניהן, שאולי דווקא המרחק הפיזי תרם לחיזוקה. כן, האהבה נמשכת ומצויה בכל אחד מדפי הספר: בדאגה האינסופית של הורי הַיְלָדָה אליה, דאגה שהוסתרה לפעמים עמוק מאחורי אמירות הומוריסטיות או תיאור סתמי של חיי היום-יום, במכתבים הנוגעים ללב ששלחו לה חברותיה והגברים שאהבו אותה, ובפרחים המיובשים שנשרו ממכתביו של אבי, לאחר שישים שנה שבהן איש לא הפריע את מנוחתם...

וכמובן – באהבה הלא פשוטה לשתי ארמות המולדת, שהתחרו ביניהן על לבה.

ככל שהתקרבתי אליהם, הבנתי: סבא שלי היה מבוני הארץ, אף כי כף רגלו מעולם לא דרכה בה.

כציפור המלקטת במקורה כל זרד או פיסת בד שיוכלו לשמש כריפור לקן ילדיה, כך נשא מתוך ההרס המתפשט סביבו את חומרי הבניין הטובים ביותר ושלח אותם הנה, לגוזלו, בתו היקרה מפז, מורבקים במילים שנחצבו מתוך לבבו: פיסת הומור, פיסת חוכמה, פיסת אהבה ופיסת תוכחה אבהית, שבלעדיה אי אפשר...

וסבתא, על ידו, מסייעת לו בבניית הקן ואורגת לתוכו כל מה שביכולתה, כדי לשמור על חום גזולה.

משני עברי הים נשלחו זה לזה חוטי התקווה, הצטלבו מעל מים רבים. ולא ידעו שעם אותן לְבָנִים שחצו את הים לשניים – בנתה הַיְלָדָה ילדתם את הארץ.

סתיו 1935

ספטמבר 1935 - בישיבה מיוחדת של הרייכסטאג שנערכה בנירנברג בעת הכנס השנתי של המפלגה הנאצית, מוכרזים חוקי היסוד הבאים, שעניגו את חוקי הגזע:

1. חוק האזרחות, שלפיו רק גרמנים, או בעלי "דם גרמני", יכולים להיות אזרחי הרייך. 2. החוק להגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני, שאסר נישואין וקיום יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואין בין יהודים לגרמנים, העסקת נשים אריות צעירות בבתי היהודים, והנפת הדגל הגרמני בידי היהודים. חוקים אלה היוו בסיס להמשך סילוקם של היהודים מכל תחומי החיים בגרמניה. בהדרגה סולקו התלמידים היהודים מבתי הספר וממוסדות הלימוד הגבוהים. נאסרה על היהודים הכניסה למסעדות, בתי קולנוע, בריכות שחייה ואתרי נופש, וחברותם באגודות הספורט בוטלה. עוד נאסר עליהם, להחזיק חיות בבית, ללכת במקומות מסויימים על המדרכה ולשבת על ספסלים במקומות ציבוריים.

30.9.1935

קרנרשטראסה 2

פרנקפורט אמ'מין, גרמניה

הילדה שלנו היקרה,

עכשיו את שטה בים התיכון באניית "הרוזן הגדול", ואני פשוט לא יכול לדמיין לעצמי שעוד מעט כבר תגיעי לארץ ישראל.

כשנסעת היה לנו מאוד קשה, אבל פנייך היו כל כך מאושרות, שהדבר הקל עלינו במקצת... אנחנו כל כך מקווים בשבילך שיהיה לך טוב!

עוד מעט יגיע החורף. הרוחות מתחזקות. הן נושאות אותך הרחק מכאן אל ארץ לא נודעת, שבה אין לנו דריסת רגל: ארץ העתיד.

אנחנו נשארים על החוף, מנופפים לך לשלום ומקווים שספינתך תדע תמיד להגיע לחופי מבטחים.

נמשיך לדאוג לך, כי אי אפשר אחרת, אבל נסמוך עלייך, שכל מה ששמנו עד עכשיו ב"עוגה" הזו - אלה חומרים טובים!

עכשיו די עם זה. קיבלנו היום בבוקר את הגלויה שכתבת מבאזל, ונרגענו קצת.

נכון שכמות האוכל ששלחנו אתך לא הייתה גדולה מדי? אי אפשר לדעת כמה תיאבון יש לכם, הצעירים!

את המכתב הזה אנחנו שולחים באופן יוצא מן הכלל בדואר אוויר, אבל בדרך כלל נשלח בדואר רגיל, בגלל המחיר.

חופץ מזה, מעכשיו אני רוצה לְמספר את המכתבים, כמו שעשיתי בזמן המלחמה*, כשהייתי מתורגמן וכתבתי לאימא. פְּדָנְט? תני לי את השמחה הקטנה הזו, חמודה. המכתב הזה יהיה מספר 1.

אתמול הגיעו החברים שלך לוסי וג'וזף ברגן. לא היה לנו נעים שהסתרנו מהם את העובדה שנסעת. אני מקווה שהם יבינו ולא יכעסו.

בינתיים לא כדאי שכולם ידעו על כך.

אנחנו מתוחים לשמוע איך עברה עלייך ההפלגה, איך הסתדרת עם המזוודות, ואם את כבר בחיפה.

אני רוצה לספר לך משהו: אתמול סידרתי את התקליטים בארון הגדול, וכשסגרתי את הארון, ממש בזהירות - כל כוסות הקריסטל וגם כמה צלחות נפלו ונשברו! אימא צעקה מרוב בהלה, אבל אם נכון שזה מביא מזל, אז השנה הבאה תהיה טובה. עובדה - אימא עצמה התפלאה כמה מעט היה לה אכפת על הכלים היקרים שנשברו...

היום ירדתי למרתף ומצאתי כמה מזכרות ממך. נגעתני בהן בעצב רב והעליתי אותן למעלה. כנראה אני בכל זאת קצת סנטימנטלי... את כל הספרים אמיין בקרוב, הילדה. כמה מהם אקח בשבילי, ואחרים אתן מתנה, בסדר? לספרים ולאנשים יש גורל משלהם, ואת עכשיו בארץ הקדושה, בארץ ישראל, פלשתינה, באוריינט של המזרח התיכון, המקום היחיד בעולם ששייך ליהודים. את מאושרת ובונה לעצמך חיים חדשים, יש לך חברים אמיתיים שם, ואת לא לבד.

שאלוהים ישמור עלייך, הילדה, ויפנה אלייך פניו כל הזמן. ברכת הורייך תהיה תמיד אתך.

תהיי חזקה ובריאה - גם אנחנו כאן רוצים להיות בריאים, ואז אין ספק שבעתיד הקרוב ניפגש.

ועכשיו תור אימא...

מנשק אותך,
אבא

* כמאה אלף יהודים שירתו בצבא הגרמני בתקופת מלחמת העולם הראשונה. שלושים אלף מהם עוטרו על אומץ לב תחת אש. שנים-עשר אלף נהרגו במלחמה למען הקיסר והמולדת.